

Rozhovor

Úvod

Pracím Jurije Michajloviče Lotmana (1922 – 1993) se u nás začala věnovat pozornost v šedesátých letech, bohužel pozornost nesoustavná a okrajová. Mohli bychom si postesknout nad příčinami, jež zájem o Lotmanovy studie brzdily – ponechme však příčiny stranou, jsou všeobecně známé a nemá cenu se k nim vracet. Spíše se musíme ptát, zda tu nepůsobily i důvody vnitřní, mnohem intimnější než tlak kulturně politických poměrů.

Šedesátá léta znamenala u nás spolu s oživením spontánních kulturních aktivit i obnovený vztah k tradicím české kultury, zvlášť k okamžikům, kdy byl její souvislý vývoj přerušen – k avantgardnímu umění a k literárněvědnému strukturalismu. Strukturální myšlení poutalo tehdy pozornost na celém světě, takže Lotmanovo jméno figurovalo mezi teoretiky jako Roland Barthes, Tzvetan Todorov, Claude Lévi-Strauss, Roman Jakobson. Není to zcela nepřipadné, přestože kontury Lotmanova myšlení jsou tím zastřeny. V Lotmanových studiích najdeme skutečně mnoho odkazů na strukturalistické práce jako na východiska jeho vlastního uvažování. Sama vedoucí myšlenka jeho první a nejznámější knihy *Struktura uměleckého textu* (1970), rozlišení paradigmatické a syntagmatické osy v konstrukci uměleckého díla, navazuje na devizu Romana Jakobsona, že poetická funkce „promítá princip ekvivalence z osy výběru na osu kombinace“. Obě formulace vyjadřují v podstatě tolik, že každý prvek uměleckého díla (motiv, scéna, dějový obrat, slovo) může do jeho tkáně proniknout jenom z hlediska celkové intence, jejíž vnitřní strukturní vztahy potlačují (deformují) samostatnost všech stavebních prvků. Pro literární teorii vyplývá odtud soustředění na text jako na jediný zásadní pramen k poznávání uměleckých výtvorů, pro estetiku vědomí, že dílo může vstupovat do mimotextových vztahů jediné skrze svou celistvost.

Nicméně i v této fázi je mezi Lotmanem a Jakobsonem patrný rozdíl. Roman Jakobson stále podrobněji analyzoval vztahy na ose kombinační (syntagmatické) a vypracoval podrobné obrazy fonetických, morfologických i sémantických paralismů ve slovesné realitě básnických textů. Proti tomu Lotman věnoval pozornost spíše ose paradigmatické (výběrové). To jej přivedlo už v úvodní kapitole jeho knihy ke zjištění, že lidská komunikace se vyznačuje „mechanismem nadbytečnosti“, plýtváním prostředků k vyjádření a přenosu významů. Umělecká díla se pak od projevů mimouměleckých liší tím, že „nadbytečnost“ (rytmus, eufonii, paralelismy všeho druhu) vtahují do systému, činí ji součástí sdělení; dokonce i poruchy komunikace, šumy, nepravidelnosti, poškození) vyzývají percipienta, aby v nich hledal významy bez ohledu na to, zda je tvůrce zamýšlel nebo ne.

Myšlenka o nadbytečnosti v komunikačních procesech byla zdánlivě okrajová, ale pro vývoj vědeckých koncepcí mívají okrajové postřehy často zásadní důležitost. Lotman tak postupoval od představy marnotratnosti ve sdělování krok za krokem dále. Proč je toto plýtvání nutné? Nemůžeme se bez nadbytečných prvků obejít? Není to jen projev naší dosavadní nedokonalosti, kterou postupně překonáme? Samo položení takových otázek podněcovalo kritickou revizi poněkud přímočaré koncepce Ferdinanda de Saussura, předpokládajícího rovnovážný vztah mezi označujícím a označovaným, i zájem o sémiotické fungování společenských celků (civilizací, kultur). Redundance významotvorných prvků nemůže být záležitostí textů samých, musí mít příčiny v potřebě lidí, kteří texty produkují a prostřednictvím textů komunikují.

Skutečně – od společenské komunikace je nadbytečnost prostředků neodmyslitelná. Existuje vedle sebe řada komunikačních systémů: řeč mluvená a řeč psaná, noviny a televize, divadlo a film, sdělení informativní a vědecká (obsahující analýzu předávané informace), komunikace

věcná a umělecká, jazyk dopravních značek a jazyk filozofické nebo náboženské reflexe. Každý filozofický směr razí přitom svůj vlastní jazyk, některé pojmy se vyskytují pouze v určitých myslitelských soustavách, jiné mají v různých systémech různý význam. V umění samém musíme jinak chápat řeč malířství a jinak řeč hudby. Jiné schopnosti od nás vyžaduje četba poezie a jiné četba románu, román realistický musíme číst v jiném klíči než román rytířský atd. Lotmanův postup vyvrcholil zjištěním, že každé společenství potřebuje ke svému fungování minimálně dva komunikační mechanismy, jediný naprosto nestačí; podkladem tohoto nezbytného zdvojování je už fyziologické rozlišení ve funkcích pravé a levé mozkové hemisféry. Přitom všechny mechanismy mají sloužit jedinému cíli – zaručit chod určité komunity, její stabilitu v proudění a střetání nejrozmanitějších zájmů a odporujících si snah.

Je tudíž nutno usoudit, že sémiotické procesy sdělují něco jiného než pouhá data, ať už je chápeme sebešířeji. V centru komunikačních aktivit nestojí zřejmě transport konstantních údajů, ale jejich generování, popřípadě transformace, „překlad“: problém překladu, vazeb mezi různými kódy patří k ústředním pojmům Lotmanova myšlení. Mnohost jazyků a problematičnost jejich vzájemné převoditelnosti naznačuje odlišné chápání komunikativního styku než jako racionální koordinace účelných činností, ba jiný model společenské existence člověka, než jaký odpovídá představě o hladce fungujícím mechanismu. Jaký tedy?

U příležitosti 25. jubilea tartuské sémiotické školy Lotman zdůraznil, že za nejperspektivnější moment ve směřování sémiotiky považuje studium uměleckých textů: právě v nich je zřejmá kreativní povaha komunikace vůbec, jsou to texty par excellence. V literárních dílech předchází např. text jazyku (autor díla vytváří jazyk, který pro recipienta dosud neexistuje; nemusíme-li vynaložit námahu na pochopení nového jazyka díla, je pro nás četba zbytečná, hodnota informace je nepřímo úměrná její dostupnosti), text je bohatší než jazyk (každé dílo může být vyloženo vícero interpretačními jazyky) a konečně text není v umění pouhým „obalem“ informace (informace je strukturou textu teprve generována).

Paradoxní důsledek „nadbytečnosti“ sémiotických procedur svědčí, že komunikace nemá transportní, ale transformační ráz – že vstupní informace je chudší než výstupní, že časově odlehlá informace neztrácí význam při vzniku informace nové a že nelze předvídat, jak bude nová informace vypadat. (Slovem „informace“ rozumíme spíše lidský kontakt, sdílenou situaci.) Vše to znamená, že člověk je autonomní vůči sémiotickému prostředí. Mezi vstupem a výstupem leží prostor volby (svobody), procesy, které v něm probíhají, mají nevratný (singulární) charakter. Jen jiným odstínem řečeného je konstatování, že to je zároveň prostor dějin, jejichž předpokladem je paměť, ale ne kauzální souvislost: narůstáním historické zkušenosti se nestupňuje předurčenost či předpověditelnost jejich vývoje.

Lotman se tak postupně vzdaluje od klasického strukturalismu, jehož citlivým místem byl vždycky „problém vztahu mezi strukturou a událostí“, jak postihl Lévi-Strauss. Struktura (klasifikace, typologie) „krotí“ podle francouzského filozofa diachronii (dějiny), vytváří prostor s různě širokým, ale vždy omezeným počtem možností. Lotman chce naopak ve své sémiotické teorii definovat prostor s nepředurčenými, a tedy nekonečnými možnostmi. V posledním smyslu nechápe společnost jako nástroj koordinace a unifikace, ale souhry nekonečně rozrůzněného a různost zachovávajícího.

Jakkoliv se to může zdát nepravděpodobné, nenásleduje Lotman vývoj strukturalismu jako doktríny, v níž vládou globální souvislosti a technologie „začlenění“ jednotlivého. Jde cestou oné humánní ruské filozofie dějin, dnes téměř zapomenuté, která hledala a podporovala nejisté možnosti komunikace, v níž by jedinec mohl doufat, že bude přijat ve své odlišnosti, nezařaditelnosti, ba nepoužitelnosti z hlediska všech utilitárních cílů.